

ՊԱՏՄԱԳԻՐ ԱՀՄԵՂ ԶԵՎԴԵԹ ՓԱՇԱՆ ԱՍԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

XIX դարի առաջին կեսին Օսմանյան կայսրության իշխող վերնախավի կողմից ձեռնարկված սահմանափակ բարեփոխումներն էական արդյունք չտվեցին: Ղրիմի պատերազմի ավարտին՝ 1856 թ. փետրվարին, մեծ տերությունների ճնշման ներքո հրապարակված «Հաթթ-ը Հյումայունով» սկսվեց արևմտամետ բարեփոխումների՝ թանգիմաթի երկրորդ և վերջին փուլը: Գահ բարձրացած Աբդուլ Ազիզ սուլթանի առջև (1861-1876) ծառացած լուրջ խնդիրները պահանջում էին անհապաղ լուծում: Իսկ դա անմիջականորեն առնչվում էր վարչատարածքային կառավարման համակարգին: Կայսրության հատկապես այն շրջաններում, որտեղ բնակչության գերակշիռ մասը կազմում էին ոչ թուրք ժողովուրդները¹, զրեթե դուրս էին եկել կենտրոնական իշխանությունների վերահսկողությունից: Հաճախակի էին դարձել ժողովրդական հուզումները, ապստամբությունները, հատկապես քրիստոնեաբնակ շրջաններում, մասնավորապես Բալկաններում և հարավ-արևելյան Անատոլիայում: Տեղական կառավարիչները պարբերաբար ընդվզում էին, չէին ենթարկվում կենտրոնական իշխանություններին, չէին կատարում իրենց պարտավորությունները, այն է՝ վճարել հարկերը և անհրաժեշտության դեպքում զորք տրամադրել: Իշխանությունները ստիպված էին նոր միջոցառումներ ձեռնարկել վիլայեթներում առկա իրավիճակը վախելու համար²:

Այդ նպատակով 1860-1864 թթ. Բ. Դուռը կայսրության տարբեր շրջաններ պարբերաբար հատուկ հանձնակատարներ (müfettiş) էր ուղարկում, որոնց առաջադրանքը տեղում իրավիճակին ծանոթանալն էր և համապատասխան գործողությունների իրականացումը՝ վիճակը կայունացնելու և նահանգների արդյու-

¹ R.H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, Princeton University Press, Princeton, 1963, p. 80; Մանթաֆախ տե'ս Ա.Д. Новичев, *История Турции*, т. IV, ч. 3, Издательство Ленинградского Университета, Ленинград, 1987, стр. 204-235.

² Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VII, Islahat fermanı devri 1861-1876, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1956, s. 152-163.

նավետ կառավարումն ապահովելու համար³։ Իրենց գործունեության մասին նրանք հատուկ զեկուցագրեր էին ներկայացնում Բ. Ղոսանը։ Այդ զեկուցագրերը կարևոր տեղեկություններ էին հաղորդում, թե տվյալ շրջանի և նրա բնակչության, թե տվյալ նահանգում առկա իրավիճակի, ինչպես նաև իրենց իսկ՝ հանձնակատարների գործունեության մասին։ 1863 թ. կազմվում է կայսերական հատուկ հանձնաժողով, որը պետք է քններ մայրաքաղաք ուղարկված զեկուցագրերը։ Նոր կառույցի նախագահ է նշանակվում ժամանակի ականավոր պետական գործիչ, պաշտոնական տարեգիր և իրավագետ Ահմեդ Ջնդեթ փաշան⁴։

Հանձնաժողովին չգոհացրին Բալկաններում և Անատոլիայում մյուսֆեթիշների գործունեության արդյունքները, քանի որ նրանց չէր հաջողվել ոչ բնակչության շրջանում հուզումները մեղմել և ոչ էլ բարձրացնել կենտրոնական իշխանությունների հեղինակությունը։ Կազմվեց նոր «Բարեփոխումների հանձնախումբ» (*Fırka-i Islahiyye*), որի ղեկավարությունը նույնպես վստահվեց Ջնդեթ փաշային։ Հանձնախումբը բացի քաղաքացիականից ուներ նաև ռազմական գործառույթներ, այսինքն հարկ եղած դեպքում պետք է զենք կիրառվեր տեղացիների դեմ, ուստի հանձնախմբի հրամանատար նշանակվեց կայսերական չորրորդ բանակի հրամանատար, մարշալ Դերվիշ փաշան։ Այն հատուկ առաքելությամբ պետք է մեկներ Բոսնիայի վիլայեթ ե Զոզանի սանջաք⁵ և տեղում իրավիճակին ծանոթանալուց հետո համապատասխան միջոցներ ձեռնարկեր այս հատվածների բնակչությանը հնազանդեցնելու⁶ և նախատեսված բարենորոգումներն իրականացնելու համար։

³ R.H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, p. 107.

⁴ Ահմեդ Ջնդեթ փաշան (1822- 1895) եղել է Օսմանյան կայսրության 28-րդ պաշտոնական տարեգիրը (1855- 1866), առաջին քաղաքացիական դատարանի (*Divan-ı Ahkâmı Adliyye*) նախագահը, զբաղեցրել նահանգապետի (վալի) պաշտոնը մի քանի նահանգներում, եղել է կրթության, արդարադատության նախարար։ Պատմագիրը հեղինակն է «Ջնդեթի պատմությունը», «Ջնդեթի հուշագրերը», «Ջնդեթի զեկուցագրերը» և այլ աշխատությունների և մասնավորապես թուրքական աշխարհիկ օրենքի՝ Մեշելլեի։ Ավելի մանրամասն տե՛ս *Türkiye Tarihi*, 3. cilt, Cem Yayınevi, İstanbul, 2002, s. 354-356; Ahmet Cevdet Paşa'nın Hayatı ve Eserleri.- Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. I, s. 15- 32.

⁵ Գավառ Ադանայի վիլայեթում (նահանգ)։

⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, s. 163.

Բոսնիայում և Իշթոդրայում⁷ իր առաջադրանքը բարեհաջող ավարտելուց հետո 1865 թ. Ջնդեթ փաշան մեկնում է Միս: Միսը Քոզանի սանջաքի արևմտյան հատվածի կենտրոնն էր և Կիլիկիայի հայոց կաթողիկոսի նստավայրը: Այստեղ հանձնախումբը ջերմ ընդունելություն գտավ: Ինչպես նշում է Ջնդեթ փաշան, Սսի կաթողիկոսն անգամ ժամանել էր նրանց ողջունելու համար⁸: Այս ժամանակաշրջանն Օսմանյան կայսրության հպատակ հայերի համար հույսերի և ոգևորության շրջան էր: Պատահական չէ, որ բարեփոխումների ընդհանուր մթնոլորտում Սսի բնակչության կողմից իշխանությունների այս գործողությունը գնահատվեց որպես պետական հոգածության դրսևորում: «Կիրակոս Բ կաթողիկոսի⁹ կայսերական պալատ ներկայացված խնդրանքի հիման վրա է, որ կառավարությունը, որուն համբերությունը հատած էր, ալ չկրնալով հանդուրժել իր պետութեան սահմաններէն ներս անմեղ ժողովրդին վրայ ի գործ դրուած վայրագութեանց և հափշտակութեանց՝ կորովի միջոցներ ձեռք կառնէ՝ և 1865թ. Գոզան (Միս) կը դրկուին Տերվիշ և Իսմայիլ փաշաները¹⁰», - գրում է «Միս-Մատեան» աշխատության հեղինակ Միսաք Քելեշեանը¹¹:

Իրականում պետության այս քայլը երկրի անհնազանդ տարրերին սաստկելու, ինքնավարության ամեն դրսևորումները վերացնելու, կենտրոնական իշխանությունների հեղինակությունը բարձրացնելու համար նախապատրաստված համալիր միջոցառումների մաս էր կազմում:

Անմեղ Ջնդեթ փաշան, լինելով պատմագիր, իր այցելության ժամանակ կատարված դեպքերի մասին նրպես ականատես

⁷ Եթոդրա, ներկայումս քաղաք Ալթանիայում:

⁸ Ahmet Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, Yusuf Halasoğlu (haz.), İstanbul, 1980, s. 156.

⁹ Կիրակոս Բ (1855- 1866) Սսի 36-րդ մասնավոր կաթողիկոսն է Աջապահեան տոհմից: Նրա նախաձեռնությամբ առաջին անգամ Ստամբուլ քաղվեց ժառանգավորաց վարժարան: «Ազգին և պետութեան օգտին թափած ջանքերուն ի գնահատութիւն» սուլթան Աբդուլ Ազիզը շնորհել է նրան Ա կարգի մեջիդէ շքանշան: Մանրամասն տե՛ս Միսաք Քելեշեան, *Միս-Մատեան*, Պէրոյթ, Տպարան «Հայ Ճեմարանի», 1948, էջ 239- 241:

¹⁰ Ազգությամբ քուրդ Իսմայիլ փաշան այցի էր ընկել Ղրիմի պատերազմի ժամանակ և դարձել գեղապետ (միրալայ), Անմեղ Ջնդեթ փաշայի օգնականն էր և «Բարեփոխումների հանձնախմբի» հրամանատարներից:

¹¹ Միսաք Քելեշեան, *Միս-Մատեան*, էջ 241:

շարադրում է իր հայտնի «Ջնդեթի հուշագրեր»¹² (այսուհետև՝ «Հուշագրեր») աշխատության մեջ, որը, մեր կարծիքով, կարևոր աղբյուր է Օսմանյան կայսրության հպատակ հայերի պատմության այդ ժամանակշրջանի դեպքերի, ինչպես նաև ազգային փոքրամասնությունների, մասնավորապես հայերի նկատմամբ պետության վարած քաղաքականության մասին:

Ահմեդ Ջնդեթ փաշայի «Հուշագրեր» աշխատության 38-րդ հուշագիրն ամբողջությամբ վերաբերում է Հայոց Եկեղեցուն, մասնավորապես Սսի կաթողիկոսության 1830-60-ական թթ.: Հակիրճ ակնարկից հետո պատմագիրը մանրամասն ներկայացնում է Սիսի կաթողիկոսության վիճակը XIX դարի երկրորդ կեսին, անդրադառնում Մայր Աթոռի և Սսի կաթողիկոսությունների փոխհարաբերություններին, որը հանգեցրել էր նաև Կ. Պոլսի հայության երկփեղկվածությանը, դարի 60-ական թթ. Կ. Պոլսի հայ համայնքում ծավալված սահմանադրական շարժմանը և այլն: Պատմագիր Ջնդեթը չի թաքցնում իր համակրանքը Սսի կաթողիկոսության նկատմամբ՝ ափսոսալով, որ իր երկրի կառավարող շրջանները պատշաճ ուշադրություն չեն դարձնում այս հարցերին:

Կարծում ենք՝ պատահական չէ պատմագիր Ջնդեթ փաշայի այսչափ հետաքրքրությունը Հայոց եկեղեցու նկատմամբ: Պետականության բացակայության պայմաններում ազգապահպանության դժվարին գործը ստանձնած եկեղեցին հայ ժողովրդի գրեթե միակ համախմբողն էր, իսկ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը յուրաքանչյուր հայի համար նաև հայրենիքի խորհրդանիշ էր: Փաստորեն եկեղեցին դիտվում էր որպես հայերի վրա ազդելու միջոց ինչպես Օսմանյան կայսրության, այնպես էլ ցարական Ռուսաստանի իշխանությունների կողմից¹³:

Աշխատության մեջ Ջնդեթ փաշան չի թաքցնում իր բացասական վերաբերմունքը հայերի, մասնավորապես Կ. Պոլսի

¹² Tezâkir-i Cevdet, աշխատությունը բաղկացած է կարճ հուշագրերից (tezkiye), թվով 39, որոնք նա գրի է ստել վաքա-ի կովմիս՝ պաշտոնական տարեգիր, եղած ժամանակ, և հետագայում փոխանցել իրեն հաջորդած տարեգիր Ահմեդ Լյութֆի Էֆենդիին:

¹³ Վ. Դիլոյան, Վ. Ռշտունի, *Հայ ժողովրդի պատմություն*, հ. V, Երևան, Հայկական ՄՍՀ Գիտությունների Ակադեմիայի հրատարակչություն, 1974, էջ 211:

մեծահարուստների, ինչպես նաև երիտասարդ հայ բուրժուազիայի նկատմամբ, որոնց վերաբերմունքը էջմիածնի Մայր Աթոռին գնահատվում է որպես հակապետական: Առաջադեմ գործչի համարում ունեցող պատմագիրը շարունակելով թուրքական իշխանությունների քաղաքականությունը վերացնելու Հայաստանի մասին ամեն հիշատակում՝ Աղթամարի կաթողիկոսության մասին խոսելիս Արեմոյան Հայաստանն անվանում է Քուրդիստան¹⁴:

Ստորն ներկայացնում ենք հայոց պատմական Կիլիկիայի տարածքում գտնվող Միսի կաթողիկոսության մասին գլուխն ամբողջությամբ, որն առաջին անգամ է թարգմանվում հայերեն:

Հուշագիր 38¹⁵

(Թարգմանություն)

Այն ժամանակ, երբ Հալեպից Ստամբուլ վերադարձանք¹⁶, Սսի կաթողիկոսության հարցը դեռևս հնարավոր չէր եղել լուծել, ուստի հարկ համարեցի գրի առնել այս հուշագիրը՝ այդ մասին որոշ տեղեկություններ տրամադրելու համար:

Քրիստոնեության հենց սկզբանական շրջանում միաստվածության և Սուրբ Երրորդության հարցի շուրջ Իգնիկում¹⁷ կայացավ հոգևորականների ժողով: Այդ ժողովին մասնակցած հոգևորականների ձայների մեծամասնությամբ Սուրբ Երրորդությունը որոշվեց, և Արիոսի վարդապետությունը¹⁸ չեղյալ հայտարարվեց, իսկ նրա հետեորդներն ամեն տեղից վտարվեցին: Հետագայում Կոնստանտինիեի¹⁹ և Հռոմի եկեղեցիների միջև առաջ եկած անհամաձայնությունը հնարավոր չեղավ հարթել, և նրանք բաժանվեցին իրարից՝ ստանալով Արևելյան և Արևմտյան եկեղեցի անվանումները: Արեմոյան եկեղեցու հետևորդները կոչվեցին

¹⁴ Տե՛ս էջ 161: /

¹⁵ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, tezkire 21-39, TTK Basımevi, Ankara, 1991, s. 234-239.

¹⁶ Անիեղ Ջևդեթ փաշան զբաղեցրել է Հալեպի նահանգապետի (վալի) պաշտոնը 1866-1868թթ.:

¹⁷ 325 թ. կայացած Նիկիայի առաջին տիեզերական ժողովը:

¹⁸ Այդ կեղծ վարդապետությամբ մերժվում էր Քրիստոսի աստվածային էությունը: Մանրամասն տե՛ս *Encyclopædia of Religion and Ethics*, vol. I, T. & T. Clark, Edinburgh, 1964, p. 776.

¹⁹ Konstantiniye, Ստամբուլի անվանումներից է, որը կիրառվել է քաղաքի գրավումից եետո՝ 1453թ., մինչև 1923 թ.: Թուրքիայի Հանրապետության հռչակումը:

կաթոլիկ, իսկ արնեյան եկեղեցու հետևորդները՝ ուղղափառ: Քանի որ Կոնստանտինիեն տարված էր քրիստոնեության տարածման և ճանաչման գաղափարներով, իսկ Հռոմն էլ գտնվում էր հնագույն կենտրոնում, Ատամբուլի պատրիարքը և [Հռոմի] Պապը հետևում էին մեկը մյուսի գերագահության ճանաչման սկզբունքին:

Ինչպես որ Հռոմեական պետությունը բաժանվեց Արնեյան և Արևմտյան կայսրություն կոչվող երկու մասերի²⁰, այնպես էլ քրիստոնյաներն ըստ հավատքի երկու մասի բաժանվեցին: Որոշ ժամանակ անց կրոնական մի հարցի շուրջ կրկին կայացավ հոգևորականների ժողով այս անգամ Քաղըքյոյում²¹: Այս ժողովին Էջմիածնի եպիսկոպոսը չկարողացավ մասնկացել և իր բացակայությամբ հրապարակված որոշումը²² չընդունեց: Այդ պահից սկսած Արնեյան եկեղեցու հետևորդները երկու մասի բաժանվեցին, և հայերը հույներից անջատվելով՝ Էջմիածնի եպիսկոպոսին հետևեցին և նրան «կաթոլիկոս»²³, այսինքն համընդհանուր հոգևոր առաջնորդ, անվանեցին: Ավելի ուշ՝ թաթարական արշավանքների ժամանակ, նրանք ավերեցին Էջմիածինը²⁴ և իրենց ձեռքի երամակներով ոտնակոխ արեցին: Դրանից հետո հայերն այս կողմեր [Կիլիկիա] գաղթեցին: Կաթոլիկոսն էլ իր ընտանիքի հետ միասին այստեղ եկավ և Միաում կառուցելով հայտնի վանքը՝ այդ վայրը հոգևոր իշխանության կենտրոն դարձրեց²⁵: Այս ընտանիքից մի հոգի էլ Քուրդիստանում գտնվող Աղթամար կղզում մնաց: Այս կերպ հայերի համար երկու հոգևոր կենտրոն ձևավորվեց, և երկուսում էլ սկսեցին եպիսկոպոսներ ձեռնադրել: Ասի կաթոլիկոսն ավելի ընդարձակ հարգանք էր վայելում [հայեր շրջանում], քան Աղթամարի կաթոլիկոսը: Դա պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ

²⁰ 395 թ. Հռոմեական կայսրության բաժանումը:

²¹ Քաղկեդոնի (Kadikoy) 451 թ. տիեզերական ժողովը:

²² Մանրամասն տե՛ս Philip Schaff, *History of the Christian Church*, vol. 3, Hendrickson Publishers, Massachusetts, 1996, p. 744-746.

²³ Մանրամասն տե՛ս Մաղաքիա եպիսկոպոս Օրմանեան, *Աթոռ Հայաստանեայց*, Տպարան Սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի, Վաղարշապատ, 1886, էջ 11-15:

²⁴ Սելջուկ թուրքերի արշավանքները Հայաստան 11-րդ դարում:

²⁵ Մանրամասն տե՛ս Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանեան, *Հայոց եկեղեցին*, Տէր-Ներսէսյան, Կ. Պոլիս, 1911 թ., էջ 74:

Ստում հաստատվել էր [ամենայն հայոց] գլխավոր կաթողիկոսը, ում նկատմամբ հայերը բարեպաշտ զգացմունքներ էին տածում: Աստիճանաբար սկսեց ձևավորվել [կաթողիկոսական աթոռի] հաջորդական ժառանգականության սկզբունքը²⁶, քանի որ երկու վայրերում էլ կաթողիկոսները նույն ընտանիքին էին պատկանում: Երբ թաթարների կողմից Էջմիածնին հասցված չարագործությունները և վնասները հետևում մնացին, հայերն իրենց հին սրբավայրը վերականգնելու համար Սսի կաթողիկոսին Էջմիածին գալու հրավեր հղեցին: [Կաթողիկոսը] սակայն, չէր կարող հեռանալ այնտեղից և գնալ [Էջմիածին], քանի որ նրա ընտանիքը Սսի կողմերում էր հաստատվել: Ուստի հայերի կողմից կիրառվեց դոսից կաթողիկոս ընտրելու սկզբունքը: [Սսի] կաթողիկոսը լինելով նախորդ կաթողիկոսի տոհմից՝ հավակնում էր լինել առաջինը հոգևոր առաջնորդների մեջ՝ հաշվի առնելով նաև այն, որ սրբազան մասունքները Սսի մայրավանքում էին գտնվում: Կաթողիկոսական աթոռն [Էջմիածնում] վերահաստատելու համար ընտրվեցին մեծ հեղինակություն ունեցող եպիսկոպոսներ և պատվելի այրեր, ովքեր էլ միաձայն Էջմիածնի եկեղեցու գերագահությունը ճանաչեցին²⁷: Այդ որոշման համար հիմք ծառայեց այն, որ Էջմիածինը նեագույն սրբավայր էր: Այդ կերպ երկու եկեղեցիների²⁸ միջև մրցակցություն սկսվեց: Քոզան (Միս), Աղաեա, Մարաշ (Գերմանիկ), Ջեյթուն (Ուլնիա), Գյուրյուն (Գյուրին), Դարենդե (Դարանդա, Տարունդա), Դիվրիկ²⁹ (Տնրիկ), Մալաթիա (Մելիտինե), Բենիսնի (Պենեսնի), Ուրֆա³⁰ (Եղնիսիա), Ռումքալե³¹ (Հոմկլա), Բիրեջիք (Պիրիջիք, Պիրոձիք), Նիզիք (Նիսիբիս, Մծբիս), Այնթապ, Հալեպ (Բերիա), Անթաքիա (Անտիոք), Լազքըյն քաղաքներում գտնվող հայկական

²⁶ «Ժառանգական հաջորդականության սկզբունք» ասելով հեղինակն ի նկատի ունի նույն տոհմը: Ինչպես գիտեք, կաթողիկոսները հայկական առաքելական եկեղեցում կուսակրոն են:

²⁷ 1441թ. Վտղարշապատում հրավիրված ազգային-եկեղեցական ժողովի մասնակիցների որոշումով Մայր Աթոռը Ասից տեղափախվում է Ա. Էջմիածին, և Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս է ընտրվում Կիրակոս Ա Վիրապեցին (1441-1443թթ.):

²⁸ Կաթողիկոսական աթոռների:

²⁹ Divriği- Դիվրիի, քաղաք ժամանակակից Թուրքիայի հանրապետության Միվասի նահանգում:

³⁰ Շանլըուրֆա նահանգը գտնվում է ժամանակակից Թուրքիայի հարավ-արևելքում:

³¹ Հոմկլեա, գտնվում է ժամանակակից Թուրքիայի Շանլըուրֆա նահանգում:

եկեղեցիները և վանքերը գտնվում են Սսի կաթողիկոսության ենթակայության տակ: Հայերն ունեն նաև Ստամբուլի և Երուսաղեմի պատրիարքներ և նրանց հսկողության տակ գտնվող հոգևոր հաստատություններ: Քանի որ վերջիններս [պատրիարքներն] ունեն եպիսկոպոսի աստիճան, ուստի իրենք չեն կարող այդ աստիճանը շնորհել: Եպիսկոպոսական աստիճան շնորհելու և սրբազան մյուռոն եփելու [իրավունքը] միայն կաթողիկոսին է վերապահված: Այդուհանդերձ, Ստամբուլի [հայոց] պատրիարքն ունի մեծ հեղինակություն հայերի շրջանում, քանի որ պատրիարքությունը գտնվում է սուլթանության կենտրոնում, և նրա միջոցով են կաթողիկոսները հարաբերություններ հաստատում Բ. Դռան հետ: Պատրիարքները հաճախ էջմիածնում են եպիսկոպոս ձեռնադրվում կամ էլ ընտրվում են այն եպիսկոպոսներից, ովքեր եղել են այնտեղ: Այդ էր պատճառը, որ Ստամբուլը [պատրիարքությունը] և հետևորդ հայերը, հակված լինելով դեպի էջմիածին և ջերմ վերաբերմունք ունենալով, ամեն տարի Ստամբուլից էջմիածնի եպիսկոպոսին նվերներ էին ուղարկում: Սի ժամանակ էջմիածնի եկեղեցին գտնվում էր իրանական տարածքում [Իրանի տիրապետության տակ], ավելի ուշ Ռուսական պետությունն Երևանի տարածքը Իրանից գրավեց և իր երկրին միացրեց, և էջմիածինն էլ Ռուսական պետության մեջ մնաց: Այդ պատճառով էլ Ստամբուլի վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ վախվեց: Նորին գերագանցություն Սուլթան Սահմուդ II խանի³² օրոք հայ պատվելիներից³³ հայտնի Քազազ Արթին³⁴ անմիջական մտերմության մեջ գտնվելով [սուլթանի հետ]՝ բարձր հեղինակություն ուներ էր թե նրա [սուլթանի] մոտ և թե ժողովրդի շրջանում³⁵: Երբ

³² Սուլթան Սահմուդ II 1785-1839, խանը տիտղոս է, որը գրվում է սուլթանների անունից հետո, նշանակում է տիրակալ:

³³ Ի նկատի ունի ամիրաներին:

³⁴ Y. G. Çark, *Türk Devleti hizmetinde Ermeniler 1453-1953*, İstanbul, Yeni Matbaa, 1953, s.66; *Վարդապետություն Յարութիին Ամիրայի Պեզդեան Խաղեզ Անուաներոյ ազգային անգուզական բարերարի*, Թեոդոսիա, Տպար. Դպրանոցի Վիճ. Նախիջևանի և Պեսարապետյ, 1872; Լևոն Թիֆլիսեան, *Յարութիին Ամիրա Պեզդեան և իր ժամանակները 1771-1971*, Փանիրե, 1971:

³⁵ Պեզդյանը ղեկավարում էր պատրիարքի խորհրդակցությունների խորհուրդը, և ընդհանուր առմամբ ճանաչված էր որպես «ազգապետ»: Vartan Artiniyan, *Osmenli Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın doğuşu 1839-1863*, Aras Yayınlık, İstanbul, 2004, s. 38.

Էջմիածնի եկեղեցին անցավ Ռուսական պետությանը, [Քազազ Արթինը] հայերին հորդորեց դադարեցնել այնտեղ նվերների ուղարկումը: Նա ավելի մեծ կարևորություն էր տալիս Սսի կաթողիկոսությանը: Միսը և Սդանան, սակայն, գտնվում էին Քոզան օղյունների տիրապետության տակ, իսկ նրանց միջև ընկած տարածքը քոչվոր ցեղերի ասպատակությունների վայր էր: Այդ իսկ պատճառով հայերը կարծում էին, որ Միս գնալ-գալը հարմար չէր, ուստի Սսի կաթողիկոսության վիճակը հարկ եղածի պես հնարավոր չեղավ բարեկարգել:

Ռուսական պետությունը հույս ունի Էջմիածնի միջոցով գրավել և իր կողմը թեքել ամենուր գտնվող հայերին, ուստի ռուսական դեսպանության գլխավոր թարգմանիչն երբեմն հորդորում էր Արտաքին գործերի նախարար Աքիֆ փաշային³⁶, որ հայերին հրամայվի չդադարեցնել Ստամբուլից Էջմիածնին ըստ սովորության ուղարկվող տարեկան նվիրատվությունները: Սակայն Քազազ Արթինն, ինչպես որ հայերին էր հորդորում այդ կապակցությամբ [հանգանակությունները դադարեցնելու], այնպես էլ Աքիֆ փաշային բացատրում էր հետեյալը. «Նախկինում, երբ Էջմիածինը գտնվում էր Օսմանյան կայսրության համեմատ ավելի վաքր շահական Իրանի տիրապետության տակ, Ստամբուլն այնտեղիկն [այստեղի գումարները] այստեղ էր քաշում: Այժմ Ռուսիայի նման ուժեղ և հզոր մի պետության ձեռքն է անցել [Էջմիածինը]: Սրանից հետո այստեղիկն [այստեղի գումարները] է այնտեղ քաշվում: Այս կերպ հայերի շրջանում ի հայտ են գալիս Ռուսաստանի համակիրներ: Օսմանյան կայսրությունն էլ տեսնում է այդ և սառչում է հայերի նկատմամբ: Մինչդեռ այժմ Օսմանյան կայսրության ֆինանսական ուժը հայերի ձեռքում է, և բոլոր օսմանցի պաշտոնյաների գումարները և հաշիվները հայ սարաֆների գրասենյակներում է: Օսմանցիների կարծիքով, ամենահարգարժան պատիվն ու նամուսը հայ սպասավորներն են վայելում: Եթե այս վստահությունը կորչի, հայկական համայնքը հսկայական վնասներ կկրի: Իսկ Օսմանյան կայսրությունը քաղաքականապես վնասներ կրած կլինի: Ուստի անհրաժեշտ է, որ

³⁶ Մեհմեթ Աքիֆ փաշա Բոզոքլուն (1787-1845) Օսմանյան կայսրության՝ XIX դարի առաջին կեսի հայտնի մտվորականներից և պետական գործիչներից էր: 1835-1837թթ. զբաղեցրել է Արտաքին գործերի նախարարի (Hariciye Nazırı) պաշտոնը:

Ստամբուլն արդեն թուլացնի էջմիածնի հետ ունեցած իր կապերը: Այդ պատճառով ստիպել եմ, որ որոշում ընդունվի էջմիածին նվերներ ուղարկելուն վերջ դնելու մասին: Դուք էլ պետք է աջակցեք դրան»: Աքիֆ փաշան Ռուսաստանի գլխավոր թարգմանչի այդ կապակցությամբ [էջմիածին եանգանատություններ ուղարկելու] արված հիշեցումներին կարեւորություն չի տալիս և մի որոշ ժամանակ կարողանում է խուսափել դրանցից: Թարգմանիչը մի օր Աքիֆ փաշային ասում է. «Դուք էջմիածնի հետ կապված այս հարցը չեք գնահատում ըստ արժանվույն: Մի ազգ որքան որ իր կյանին և հավատքին հավատարիմ լինի, պետությանն էլ նույնքան հավատարիմ կլինի: Իսկ հայերի նվիրվածությունն իրենց հավատքին միայն էջմիածնի եկեղեցու նկատմամբ եղած կապը ամրացնելով է ուժեղանում»: Դրան ի պատասխան Աքիֆ փաշան ասում է. «Այո՛, այո՛, խնդրի կարևորությունը հիմա եմ հասկանում: Սակայն եթե դուք այս հարցում մեզ համար լավագույն օրինակը դառնաք, մենք էլ ձեզ կհետեւենք: Օրինակ, Կազանի և Էժդերհանի»¹⁷ էլալթեբեում այդքան մուսուլման կա: Իսլամական խալիֆաթի հետ սրանց բոլորի ունեցած կապի ամրապնդմամբ են կյանավորների հրամանները ուժ գտնում: Գլխավորապես այնտեղի ուլեմը եթե կյանական հարցերը կարգավորելիս շեյխ-ուլ իսլամ էֆենդիին դիմելու սկզբունքով առաջնորդվի, Ռուսական պետության նկատմամբ հավատարմությունն էլ կաճի, ինչի ականատեսն ենք մենք: Այդպես էլ մենք էջմիածնի նկատմամբ հայերի կապը ամրապնդելու համար հարկ եղած միջոցները ձեռք կառնենք»: Դրանից հետո Ռուսաստանի թարգմանիչն այս հիշեցումներից հրաժարվեց: Այդուհանդերձ դրանից հետո ռուսաստանցիները անմիջականորեն հայերին գրավելու և իրենց կողմը թեքելու ջանքեր են գործադրում և աստիճանաբար հայերի շրջանում մեծաթիվ կողմնակիցներ են ձեռք բերում և այս կապակցությամբ մեր անուշադրության կամ էլ անզգուշության եետեանքով շատ բան են շահում: Ռուսական դեսպանության միջնորդությամբ Օսմանյան կայսրությունն իր հպատակներից չափազանց շատ հայ պատվելիների պաշտոններ և [շքա] նշաններ տվեց, իսկ սա էլ նրա քաղաքական շահերին չափազանց շատ վնասեց:

¹⁷ Ejderhan- Աստրախան

Ինչպես որ Ղրիմի պատերազմի ավարտին Բ.Ղոան կողմից հրապարակված բարեփոխումների հռչակագրի համաձայն հունաց պատրիարքության համար մի սահմանադրություն պատրաստվեց, այնպես էլ հայերը մի սահմանադրության ծրագիր գրի առան և Բ.Ղոանը ներկայացրին: Այս ծրագիրը գրված էր ֆրանսիական հանրապետության ժամանակներում արված սահմանադրությունների նման: Այն ժամանակ, երբ ես հրավիրվեցի ծառայելու Բ.Ղոան կողմից ճշգրտումների և ուղղումների համար կազմակերպած հանձնաժողովի նախագահությունում³⁸, ներկայացված հոդվածների 1/3 մասը ջնջվեց, մնացածն էլ հնարավորինս ձևավորվեց: Ահա հենց այդ ժամանակ պարզ երևաց, թե նորաթուխ հայ չելեֆիներն³⁹ ինչ ճանապարհ են բռնել: Այս հանձնաժողովում քննարկման առաջադրված հոդվածներից մեկը վերաբերում էր Ախսի և Աղթամարի կաթողիկոսություններում գործածության մեջ գտնվող ժառանգակաւության սկզբունքին, որը չեղյալ էր հայտարարվում և սահմանվում դրսից կաթողիկոս ընտրելու հնարավորություն և այլ հարցերի հետ կապված առանձնահատկություններ, որոնք առնչվում էին սահմանադրությանը⁴⁰: Այդ ժամանակ Բ.Ղոան ազդեցությունը Քոզանում դեռևս ուժեղ չէր, ուստի այս հարցը ապագային թողնելով՝ որոշում կայացվեց Քոզանի գրավումից և բարեփոխումներից հետո գործընթացին անդրադառնալ, իսկ դրանց մասին [Սսի և Աղթամարի կաթողիկոսությունների] սահմանադրության մեջ խոսք չկար:

Երբ «Բարեփոխումների հանձնախմբի» հետ Քոզան էինք մեկնում, Բ.Ղոանը համաժողովրդական խնդրագիր և արձանագրություն ներկայացվեց առ այն, որ Նիկալոս անունով մի եպիսկոպոս⁴¹ տեղական հնագույն ավանդության համաձայն ընտրվի

³⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, s. 161; R.H. Davison, *Reform*, p. 107.

³⁹ «Նորաթուխ չելեֆիներ» ասելով՝ հեղինակն ի նկատի ունի երիտասարդ հայ ազատականների կարկառուն ներկայացուցիչներին՝ Գրիգոր Օտյանին, Նահապետ Ռուսինյանին, Մերովբե Վիչենյանին և մյուս մտավորականներին: Չելեֆի (թարգմանաբար՝ բարեկիրթ: հնծ. պալոս) ոչ մուսուլման տղամարդկանց քրիստոնյա, մասնավորապես հայ առևտրականներին հարգալից դիմելաձև:

⁴⁰ Նշենք, որ կաթողիկոս ընտրելու սկզբունքի շուրջ կիսվում էին նաև Կ. Պոլսի հայության մտեցումները: Խնդիրն առաջ եկավ Երուսաղեմի հայոց պատրիարքի մահվանից հետո, երբ պարզ չէր ինչով պետք է առաջնորդվեին:

⁴¹ Նիկոլոս եպիս. Գիվկեսեան (1820-1880), ծագումով սիսեցի, Սսի ինքնօծ կաթողիկոս (1866 թ.): Մանրամսն տե՛ս Սիսաք Քելեշեան, *Միս-Մատեն*, էջ 226-227:

Սսի կաթողիկոս, որովհետև նախկին կաթողիկոսը վախճանվել էր, իսկ Նիկողոսը բացի նրանից, որ նրա ազգականներից էր, նաև աշխատել էր Սիսի կաթողիկոսի մոտ որպես կապերի ղեկավար։ Որոշում կայացվեց առ այն, որ անհրաժեշտ է Ստամբուլից Սիս գնացող հայերի անվտանգ և հանգիստ երթևեկության համար ամեն տեսակ հարմարություններ ապահովելու նպատակով վերանորոգել Սսի մենաստանը և եկեղեցին, գրանցամատյանում վերագրանցել մենաստանի կողմից ժամանակ առ ժամանակ մշակվող և նրան պատկանող մի հողակտորի մայրավանքին միացվելը, քանի որ Քոզանի շրջանում երկար ժամանակ մարդահամար չէր անցկացվել, [բացի այդ] կառուցել մինչև Ադանա տանող մի խճուղի և մեծամեծ իջևանատներ Սսի ու Սղանայի միջև ընկած տարածքում, ոյանք պետք է միացվեն մայրավանքին։

Սի խոսքով, այս կերպ [վարձել] Ստամբուլի հայերի երեսը դարձնել դեպի Սսի կաթողիկոսություն։ Ստամբուլ վերադառնալուց հետո հարկ եղած ամեն ջանք գործադրվեց, որ Սսի մենաստանի վերանորոգման համար պետությունից հինգ բեռ դուրուշ հատկացվի, որ հայ սարաֆներին և պատվելիներին պատկանող մեկական բաժին նվիրաբերվի, սակայն այդ ժամանակ, եթե նույնիսկ հայերի մեջ կային մարդիկ, ովքեր ցանկանում էին տեսնել Սսի մենաստանն այդչափ շենացած, այնուամենայնիվ էջմիածնի կողմը հակվածները շատ էին։ Իսկ ռուսական կողմնորոշում ունեցողները բացի այն, որ աջակցություն չցուցաբերեցին Սսի այսչափ փառք ու պատիվ վաստակելու գաղափարի իրականացմանն ուղղված գործողություններին, նաև թույլ չտվեցին, որ Սսի շրջանի ժողովուրդն ըստ իր հին ավանդության ինքն իր համար կաթողիկոս ընտրի։ Նրանք առաջ էին քաշում հաճախ կիրառվող այն սկզբունքը, որի համաձայն հայերի կողմից պետք է ընտրությունն իրականացվեր։ Ստամբուլում գտնվող հայոց պատրիարքության ժողովը քվեների մեծամասնությամբ Նիկողոսի կաթողիկոսությունը մերժեց։ Իսկ Նիկողոսն ասաց. «Ստամբուլի պատրիարքն ինչու է մեր գործին խառնվում։ Նա մեր զեկուցագրերն է պաշտոնապես հանձնում Բ.Դռանը։ Նա համարվում է մեր պաշտոնական ներկայացուցիչը»։ Սսի շրջանում գտնվող եպիսկոպոսներից ոմանց ներկայությամբ նա բացում է գանձարանը և հայերի համար չափազանց թանկ համարվող իրերը հանում և ինքն իրեն ցողում է սրբազան զեյթունի

յուղով, ապա մեն մենակ անցնում է կաթողիկոսական նստավայր ու նստում: Սա առաջացնում է պատրիարքության ժողովի գայրույթը, և [ժալովը] նրա կաթողիկոսությունը չի ճանաչում և Սիս է ուղարկում մի կաթողիկոսի փոխանորդ⁴², իսկ Բ.Դուռը հայոց պատրիարքի նոտայի հիման վրա Նիկողոսին մայրաքաղաք ուղարկելու հրաման է տալիս: Այս ընթացքում մենք էլ Հալեպի վաղիկի պաշտոնն էինք զբաղեցնում և թեպետ տատանվում էինք այս հրամանի իրագործման հարցում, այնուամենայնիվ Ստամբուլի պնդմամբ և, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Նիկողոսն էլ Ադանայում էր գտնվում, Ադանայի մութասարըֆի կողմից Նիկողոսը մայրաքաղաք ուղարկվեց: Այդ պատճառով էլ պատրիարքության կողմից ուղարկված փոխանորդը թեպետ գալիս է Հալեպի վիլայեթ, սակայն Քոզանի հայերի կողմից չի ընդունվում և չի կարողանում գնալ Սիս, ուստի Հալեպ է գալիս: Այնուհետև նա Այնթապ է գնում և մնում այնտեղ: Իսկ Նիկողոսը մայրաքաղաքում աքսորյալի կարգավիճակում էր⁴³: Այն ժամանակ, երբ ես որպես Առաջին քաղաքացիական դատարանի նախագահ⁴⁴ եկա մայրաքաղաք, այս հարցը դեռևս չէր լուծվել: Թեպետ պատրիարքության կողմից ընտրված կաթողիկոսը Աիս է ուղարկվում, սակայն նա չի կարողանում այնտեղ երկար մնալ և Մարաշ գնալով՝ այնտեղ է ապաստան գտնում:

Արդյունքում Էջմիածնի կողմը հակվածները հաղթանակեցին, և Սսի կաթողիկոսության գործերը քայքայված և խառնակ մի իրավիճակում մնացին⁴⁵, հակառակ այն բանի, որ Սսի մայրավանքի և եկեղեցու հետ կապված երազանքները, որոնք հնարավոր չեղավ իրականացնել, բխում էին Բ. Դուռն շահերից:

297 և 298 թթ.⁴⁶

⁴² Սսի աթոռի տեղապահ է նշանակվում Այնթապի առաջնորդ Սկրտիչ Մեմերճեան եպիսկոպոսը: Մանրամասն տե՛ս Մ. արքեպիսկոպոս Օրմանեան, *Ազգապատում*, հատոր Գ., Էջմիածին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 4750-4756:

⁴³ 1876թ. Նիկողոս եպիսկոպոսը ներման է արժանանում՝ գրավոր հրաժարվելով կաթողիկոսական տիտղոսից, մնում է Ադանայում իբրեւ առաջնորդ: Քելեշեան, *Միս-Մատեն*, էջ 227:

⁴⁴ Divan-ı Ahkam-ı Adliye, նշանակվել է 1868 թ., մանրամասն տե՛ս E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, s. 166-168.

⁴⁵ Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանեան, *Ազգապատում*, էջ 4901-4912:

⁴⁶ Հիջրայի օրացույցով 1297- 1298 թթ. համապատասխանում են Գրիգորյան օրացույցի 1880-1881թթ.: